

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ ДЛЯ МАНДРІВНИКІВ першої половини XIX століття ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ (на прикладі Криму)

У першій половині XIX століття держава активно сприяла освоєнню Криму саме як унікального регіону. Дешеві землі, допомога в створенні інфраструктури (будівництво доріг, водопроводів) викликали інтерес к регіону серед туристів і зацікавлених осіб. Увага мандрівників і вчених сприяла розробці екскурсійних маршрутів по півострову. Основний акцент вони робили на популяризації пам'яток історії та культури як засобі залучення більшої кількості туристів. Першим практичним довідником в історії Криму став «Путівник мандрівника...» Ш. Монтандона, який є унікальним джерелом з вивчення історико-культурної спадщини краю.

Ключові слова: Крим, пам'ятки історії і культури, путівники, історико-культурна спадщина.

В первой половине XIX века государство активно содействовало освоению Крыма именно как уникального региона. Дешевые земли, помощь в создании инфраструктуры (строительство дорог, водопроводов) вызвали интерес к региону среди туристов и заинтересованных лиц. Внимание путешественников и ученых способствовало разработке экскурсионных маршрутов по полуострову. Основной акцент они делали на популяризации памятников истории и культуры как средстве привлечения большего количества туристов. Первым практическим справочником в истории Крыма стал «Путеводитель путешественника...» Ш. Монтандона, который является уникальным источником по изучению историко-культурного наследия края.

Ключевые слова: Крым, памятники истории и культуры, путеводители, историко-культурное наследие.

In the first half of the nineteenth century, the government actively promoted the development of the Crimea as a unique region. Cheap land, help to build infrastructure (roads, water, sewer, etc.) help to attract tourists to the region and interested parties. Sustained interest in travelers and scientists helped develop the peninsula tour itineraries. They did focus on promoting cultural and historical monuments of Crimea as a means of attracting more tourists. The first practical guide to the history of the Crimea was the «Guide» Sh. Montandon, which is a unique source for the study of historical and cultural heritage of the region.

Key words: Crimea, historical and cultural monuments, guidebooks, historical and cultural heritage.

Перша половина XIX століття для Кримського півострова позначена розвитком масового туризму. Тема вивчення краю користувалася особливим попитом у російських і зарубіжних дослідників і мандрівників. Широкої популярності набула розробка ними довідкових видань, котрі служили для всебічного ознайомлення туристів з історико-культурною спадщиною краю. Першим класичним покажчиком став «Путівник мандрівника по Криму, прикрашений картами,

планами, видами та віньєтками зі вступом про різні способи переїзду з Одеси до Криму» («Guide du voyageur en Crimbe orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimbe») Шарля Генрі Габріеля Монтандона (1792-?), виданий французькою мовою в Одесі у 1834 р. [1]. На сьогодні путівник є джерелом, у якому відображено стан пам'яток краю в першій половині XIX століття.

Актуальним питанням залишається внесок окремих дослідників у поширення знань про край. У сучасних вчених безсумнівний інтерес викликає творча спадщина французького мандрівника. Це дозволить поповнити наявні відомості про охоронні заходи зі збереження пам'яток історії та культури Криму. Мета роботи – виявити та систематизувати відомості про стан пам'яток Криму в першій половині XIX століття на матеріалі путівника Ш. Монтандона. Вперше це довідкове видання стало предметом аналізу як форма популяризації та вивчення історико-культурної спадщини краю.

Основні аспекти творчого шляху Ш. Монтандона проаналізовано в публікаціях професора, доктора історичних наук А. А. Непомнящого [2-4]. Учений відновив найбільш повні відомості про його життя та діяльність. У науковий обіг введено велику кількість раніше невідомих архівних матеріалів.

До теперішнього часу подорожні нотатки Ш. Монтандона не були видані російською мовою. 1997 року була зроблена спроба частково опублікувати переклад путівника [5]. Він мав недоліки через неповноту поданого тексту, оскільки вибір переведених розділів французького оригіналу був обумовлений підготовкою видання до 200-річчя від дня народження О. С. Пушкіна. Значна частина твору залишилася поза увагою перекладачів, за винятком опису маршруту від Керчі до Перекопу. Подальша робота над публікацією «Путівника» була продовжена В. В. Ореховим [6-8]. У 2011 році світ побачила повна російськомовна версія роботи Ш. Монтандона, забезпечена докладними коментарями різного рівня, частина з яких не витримують критики [9].

Серед джерел важливе місце займають опубліковані матеріали у періодичних виданнях та наукові праці.

Шарль Генрі Габріель Монтандон у юному віці з родиною переїхав зі Швейцарії до Росії, прожив у Одесі. Наслідком його подорожі Кримом у 1831-1833 роках став довідник про півострів його авторства.

У пресі за 1823 р. знаходимо вказівку про перебування Ш. Монтандон в Одесі. Влітку 1824 р. він отримав паспорт для поїздки в обидві російські столиці. У вересні-жовтні 1825 р. разом із жінкою Генрієтою був

зарахований до другої гільдії одеського купецтва, отримав свідоцтво на право торгівлі та квитки на три торгові лавки [9, с. 19]. В Державному архіві Одеської області літературознавець Г. Д. Зленко виявив свідоцтва про колись існуючі документи: «Об учреждении торговой Одесской черноморской компании купца Монтандона» та «Об учреждении в Одессе компании купца Монтандона для приготовления и отправки в чужие края муки» [10, с. 19]. А. О. Скальковський згадував французького дослідника серед пасажирів на пароплаві «Одеса», що здійснював свій перший рейс в 1828 р. [11, с. 19].

У 1820-х – на початку 1830-х років Ш. Монтандон володів кількома комерційними проектами в Одесі (відкриття кількох торгових лавок, пристрій морської торгової компанії, експорт хліба) й Криму (видобуток кримського мармуру, порфіру та літографічного каменю) [9, с. 35].

Першу вказівку про перебування автору довідника у Криму слід віднести до 1822 р. У Парижі під псевдонімом «P. de S.» була видана брошура «Mémoire sur l'ouverture du port de Kertch, en Crimée, sur le mer Noire» («Записка об открытии Керченского порта в Крыму на Черном море»). Професор А. А. Непомнящий виявив, що вона належить Ш. Монтандону [3, с. 702]. У рецензії на цю роботу у французькому журналі «Revue Encyclopédique» [12] повідомлялося, що автор брошури повинен був відвідати Крим для збору інформації про Керченський півострів [9, с. 35].

Незабаром Ш. Монтандон придбав маєток у краї, що йому сподобався, де й провів решту свого життя [2, с. 153]. У 1837 році він консультував учасників демидовської експедиції в Сімферополі. А. М. Демидов повідомляв, що їх «відвідав пан Монтандон – автор корисної книги «Guide du voyageur en Crimbe». Він родом зі Швейцарії і, оселившись в Криму, здається, ґрунтовно вивчив цей півострів; судження його вельми сумлінні. Ми скористалися ними для пояснення деяких предметів нашого спостереження; навіть і деякі думки, прийняті вже публікою, повинні змінитися» [2, с. 221].

В «Очерке заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым» М. М. Мурзакевича, зачитаном

29 листопада 1856 р. на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей, французький дослідник згадувався серед осіб, «які подорожують з вченими цілями» за сприянням генерал-губернатора [9, с. 33].

Наслідком подорожі Ш. Монтандона Кримом у 1831-1833 роках був довідник про півострів його авторства. Путівник у той час був одним із кримських покажчиків, які користувалися великим попитом серед читачів. Він швидко став бібліографічною рідкістю вже для сучасників. Книга отримала високу оцінку як класичний путівник, якому не має порівняння [14]. Наприкінці ХІХ століття це видання вважалося одним із кращих, де представлено докладний опис Криму [15, с. 156; 16, с. 9].

Для збору та систематизації етнографічної, археологічної та природничої інформації автор відвідав всі райони півострова. Він вивчив джерела про край та використав їх у своїй праці. Це дозволило читачам ознайомитись з раніше опублікованими роботами вчених та дослідників. Значний інтерес представляють ілюстрації (18 малюнків), які були вклеєні в книгу окремим блоком, й каталог найбільш відомих творів, присвячених Криму. Тут вказано 51 видання французькою, англійською, німецькою, польською мовами; з російськомовних творів про Крим названі три: П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола й «Бахчисарайський фонтан» О. С. Пушкіна. Деякі джерела Монтандон забезпечив короткими анотаціями.

Книга служила універсальним довідником для всіх бажаючих відвідати полуденний край. У путівнику Ш. Монтандона містяться загальні відомості про Крим (історія, географічне положення, ландшафти, клімат, давні пам'ятки; народи, їх побут, звичаї та релігія). Довідник також допомагав мандрівникам в ознайомленні з пам'ятками Криму, надаючи найбільш повну інформацію. Автор ставив перед собою мету – дати точний і повний опис пам'яток Кримського півострова, ґрунтуючись на власних спостереженнях. У цьому виданні міститься велика кількість важливих спостережень автора щодо краю.

У путівнику дослідник популяризував пам'ятки історії та культури півострова, переслідуючи мету залучення сюди значної

кількості туристів. Він запропонував відвідувачам Криму 14 екскурсійних маршрутів. Для більшості з них відправною точкою слугувало одне з міст Криму – Бахчисарай, Сімферополь, Севастополь, Феодосія. Далі шлях простягався пам'ятками околиць цих міст. Тривалість цих екскурсій була різною: 1) 8 днів: Алушта – Мшатка – Байдари – Бахчисарай – Сімферополь; 2) 15 днів: Алушта – Ласпі – Балаклава – монастир Святого Георгія – Херсонес – Севастополь – Інкерман – Чоргун – Каролез – Черкес-Кермен – Мангун-Кале – Бахчисарай – Успенський монастир – Чуфут-Кале – Іософатова долина – Тепе-Кермен; 3) 15 днів: Сімферополь (Чатир-Даг, Шуми, Демерджи) – Улу-Узень – руїни Андріївського монастиря – Куру-Узень – Судак – Феодосія – Керч – Єні-Кале – Тамань – Старий Крим – Карасубазар; 4) один день – після огляду всього півострова на відвідування Євпаторії [9, с. 103-104].

Для подорожі з Бахчисарая в Алушку автор указав маршрут, який рідко використовувався. За нашими спостереженнями, він є першим мандрівником, який описав цей шлях із розташованими на ньому пам'ятниками. Наступні докладні описи маршрутів із Бахчисарая до Ялти й Алушки з'явилися лише після будівництва дороги Ялта – Бахчисарай (1897 р.). До цього в путівниках були описані тільки окремі ділянки даного маршруту [6, с. 45-46].

Особливу увагу Ш. Монтандон приділяв докладному описові пам'яток, які «зустрічаються в наступних місцях: Херсон – від Севастополя до Херсонського маяка – монастир Св. Георгія – Балаклава – мис Айя – Інкерман – Чоргун – Тепе-Кермен – Черкес-Кермен – Мангун-Кале – Бахчисарай – Чуфут-Кале – Перекоп – Козлов – Ескі-Сарай – Чафкі, стародавня стіна – Алушта – Кастель-гора – Партевіт – Аю-Даг – Гурзуф – Ялта – Ай-Тодор – Алушка – Сімеїз – Лімен – Мухалатка – Ай-Анастасія – Албат, або Сюренчік – Феодосія – Арабат – Опук – Акасі – Керч – Єні-Кале – Тамань – Отуз – Судак – Чабан-Кале – поблизу Куру-Узень – Андріївський монастир – Старий Крим – Дімерджи» [9, с. 72]. Це безліч стародавніх руїн, поховань і медалей, які виявляють повсюди.

У першій половині XIX століття в Сімферополі проживало 8 000 осіб. Стара частина (Ак-Мечеть) зберегла характер східного міста з вузькими вулицями й високими стінами. У нових кварталах вулиці були добре сплановані, з просторими площами та будинками з білого каменю. На головній площі своєю архітектурою виділявся собор. Неподалік знаходилась лікарня ім. О. С. Таранова-Белозьорова з боковими прибудовами для службовців, дві великих будівлі, що призначалися для суду та архіву. У місті налічувалося три грецькі церкви, одна вірменська, п'ять мечетей і одна католицька каплиця [9, с. 230].

На південному сході Сімферополя увагу туристів привертала столиця пізньюскіфської держави Неаполь: *«при розкопках можна іноді знайти старовинні медалі. Втім, на великому просторі можна побачити лише безладне нагромадження каміння»* [9, с. 232].

В околицях міста добре збереглися руїни Ескі-Сарая – *«за словами татар, це ханський палац, який не був добудований; пан Паллас припускає, що це невелика генуезька фортеця»*. Фундамент стіни був найдавнішого походження. Автор вперше згадував у своєму путівнику, що *«при дослідженні місцевості створюється враження, що стіна ця могла служити в епоху, коли Крим перебував у стані війни, для того щоб переривати всяке повідомлення з цього боку. Татари називають це місце Демір-Капу («Залізні ворота»); в деяких місцях в горах на сході на відстані 15 верст знову виявляються сліди цієї стіни, які носять назву Каланих-Байр»* [9, с. 116].

Перу Ш. Монтандона належить перший опис руїн башти і стін Сюреньської фортеці. За свідченнями П. І. Кьопена, це укріплення крім нього не відвідував *«жоден мандрівник, який писав про Крим»* [17, с. 293]. Проте, опис Сюреньської фортеці П. І. Кьопена вийшов із друку трьома роками пізніше (1837 р.) археологічних замальовок Ш. Монтандона.

Алушта (одна з колишніх фортець Юстиніана) справляла враження великого села з кількома лавками, митницею, поштою для кореспонденції та одним готелем. Гідними уваги мандрівників автор вважав

лише велику нову мечеть й *«три великі вежі, які підносяться над татарськими будинками, обліпившими схил пагорба, та є частиною замку, побудованого імператором Юстиніаном близько 465 р. н.е.»* [9, с. 118].

Ш. Монтандон виявив на горі Кастель залишки стародавніх поселень і руїни стіни Демір-Капу, спорудженої, як і стіна в Чавках, для перекриття гірського проходу. При будівництві насипної дороги на найбільшому піднесенні був знайдений підземний акведук, який підводив воду з гір Бінок-Ламбата на вершину. На плато Аю-Дага знаходилися руїни стародавніх монастирем. Біля села Юрзуф автор пропонував туристам відвідати залишки генуезьких оборонних споруд: руїни бастіону, фундамент круглої вежі, кам'яні укріплення [9, с. 125].

В околицях Алушти починали облаштовувати свої маєтки представники вищого російського суспільства. Біля Юрзуфа була побудована дача Казначеевої та графа М. С. Воронцова, Карасан – генерала М. Бороздіна. Володіння в Карасані, Кучук-Ламбаті та Микиті були *«єдиними в такому роді, що існували на узбережжі в 1825 р.»*. Масандра складалася з трьох частин: центральної (церква, будівлі) верхньої (великий будинок), нижньої (кілька будинків господарського призначення). [9, с. 123-133].

Мандрівник відвідав руїни стародавньої церкви біля Ауткі, Лівадію – маєток генерала Ревеліоті, Ореанду – приватне володіння імператорської родини. Близько мису Ай-Тодор (Св. Федір) збереглися залишки стародавнього монастиря, фрагменти невеликих колон з білого мармуру, осколки гончарних виробів. У маєтку княгині Г. С. Голіциної інтерес представляла церква витонченої архітектури.

У першій половині XIX століття був закладений палацово-парковий комплекс в Алушці. Він складався з недобудованого будинку, *«великого, з тесаного каменю, з фундаментом на скелі, що створюються серед чудових дерев і нижче гранатового гаю»*, та декількох будівель. Біля них дбайливо зберігався невеликий татарський будинок у сільському стилі, де зупинявся Олександр II, коли тут нічого не було побудовано. На кошти М. С. Воронцова була

зведена нова мечеть «витонченої архітектури та сповнена смаку – із золотим куполом і гарним мінаретом» [9, с. 142].

На скелі Лімена збереглися залишки укріплень Ціва. Біля її підніжжя зустрічалися покриті глазур'ю цеглини, на деяких можна було розрізнити рельєфні зображення. На скалі Св. Афанасія Ш. Монтандон оглянув залишки маленької каплиці, де поблизу виявили колону з капітеллю. В селі Демерджі інтерес представляла старовинна, покинута каплиця, яка виділялася своєю архітектурою та дахом з плоского каменю. Від неї відправлялися до руїн Андріївського монастиря з декількох стін, арок і кам'яних груд. [9, с. 208]. У Капскорі знаходилися руїни Чабан-Кале (пастуша фортеця) – круглої вежі, збудованої з тесаного каменя.

Ш. Монтандон пропонував читачам путівника захоплюючий маршрут по Севастополю та його околицях. У місті він радив оглянути дзвіницю собору, побудованого на кошти адмірала Ф. Ф. Ушакова, та круглу вежу будівлі адміралтейства, собор в грецькому стилі. Навпаки великих кам'яних сходів, які вели до адміралтейству, оглядали «непоказний будинок, іменованій Палацом, споруджений в 1787 р. для прийому імператриці Катерини II» [9, с. 154].

В околицях міста інтерес викликали залишки деяких стін античного Херсонесу та генуезької фортеці в Балаклаві, від якої збереглися тільки стіни та башти. На першій вежі виднівся «довгастиий барельєф, розділений на три рівні частини; в центрі хрестоподібно розташована риба, голова якої замінена лілією. У квадратах по обидві сторони зображені ангели; у верхньому квадраті – хрест. Внизу можна розрізнити напис в два рядки, що не піддається прочитанню, оскільки він занадто високо над землею. Робота виконана погано і без смаку, але добре збереглася» [9, с. 158]. Влада не дбала про збереження цієї пам'ятки давнини. Серед руїн місцеві жителі виявляли медалі з міді та срібла, які продавали всім, хто цікавиться.

Неподалік розташовувався Георгіївський монастир, який представляв «історикам і археологам широке поле для досліджень і роздумів». Він був побудований на «місці, де знаходився храм Ореста, і недалеко від

храму, де за часів царя Фоанта поклонялися Діані. Вважається, навіть, що можна впізнати п'єдестал, на якому стояла золота статуя цієї богині» [9, с. 160].

По всьому Херсонеському півострову були розкидані руїни веж з величезних незцементованих каменів. Добре зберегся фундамент будинку значних розмірів, який складався з двох прямокутників: «той, що північніше, оточений з усіх боків величезним, грубо тесаним камінням. Майже в центрі розташований камінь у формі куба, на якому, можливо, знаходився вітар або стояла статуя». Ш. Монтандон припускав, що ці прямокутники служили огорожею ділянок, відданих для обробки корпусу регулярних військ. Недалеко була знайдена антична колона з вапнякового каменю [9, с. 160].

Руїни античного Херсонесу склалися з високих стіни з вежами по боках й безлічі уламків, серед яких знаходили античні медалі. Автор путівника вважав, що «точний план і докладний опис Херсонеса Гераклеїського будуть міцнішою пам'яткою, ніж камені, поки ще зустрічаються тут. Кожен день ми бачимо, як зникають ознаки колишньої могутності та підприємства, що будуються по сусідству, незабаром повністю зітруть їх з лиця землі. Значна частина севастопольських будинків побудована з цих уламків» [9, с. 162].

На північній стороні Севастопольської бухти (село Портовий хутір) на частині скелі можна було побачити кілька гротів. Ш. Монтандон здивований тим, що «в Криму не існує гротів, внутрішня частина яких збереглася б стільки само добре, та дивно, що жоден автор не згадує про них». З першої кімнати сходи, вирубані всередині скелі, вели до невеликої каплиці. У правій її частині розташовувався кам'яний саркофаг з чоловічими кістками (1833 р.). Над криласом, зверненим на схід, збереглися розписи із зображенням трьох фігур святих. Середній малюнок відрізнявся від інших драпіруванням й оточуючими його арабесками. Однак, частина штукатурки, яка покривала звід, була відірвана. Дослідник звертав увагу на те, що «скоро, беручи до уваги безліч людей, котрі працюють поблизу, ці надзвичайно цікаві залишки минулих часів будуть зовсім зруйновані» [9, с. 163].

До найдавніших пам'яток Криму дослідник відносив печери Інкерману, видублені в скелі. По сходах потрапляли до каплиці та і сусідні приміщення. Відвідували велику церкву в скелі, в якій збереглися слабо помітні сліди розписів. По обидві сторони ніші, де був вівтар, стояли саркофаги. Ш. Монтандон вважав, що каплиці та інші споруди були створені ченцями, які переховувалися тут при середньовічних імператорах. На височини скелі виднілися руїни стін стародавньої фортеці. Добре збереглася тільки одна башта з двома вікнами [9, с. 164].

У селі Чоргун відвідували високу двенадцятикутову вежу, яка *«за переказами, була споруджена за наказом турецького паши, який неподалік влаштовував свою резиденцію. Палас вважає, що вона є творінням нових греків з Корсуня або Генуї та колись служила пунктом сполучення між Балаклавою та Мангун-Кале»* [9, с. 166].

Ш. Монтандон вважав, що Бахчисарай, колишня резиденція кримських ханів, більше за інших місцевостей Криму гідний відвідування. Його увагу привертала велика кількість пам'яток історії та культури: палац, некрополь, грецька церква, синагога, тридцять дві мечеті, три медресе, десять каравансараїв [9, с. 174].

Бахчисарайський ханський палац був *«цікавою і вартою уваги мислячої людини»*, рідкісною пам'яткою архітектурного мистецтва. Автор вивчив його архітектуру та оглянув закриті галереї, мечеті, стелі яких були прикрашені різьбленням і покриті позолотою в результаті реставрації, проведеної на кошти уряду. Він зазначав, що все було відновлено *«в колишньому вигляді: ні первородний характер, ні оригінальність палацу не були іскажені; навіть розписи всередині палацу так само, як на стінах зовні, крім того, що придбали свіжість, залишилися такими ж, як колись»* [9, с. 169]. Насправді, реставратори не враховували традицій місцевої архітектури, підходячи зі стандартними мірками під час численних ремонтів. У результаті внутрішні покої перероблялися на «європейський» манер, а старі будинки зносилися. У 1820-х роках були знищені 3 з 4 будівель гарему, Зимовий палац, великий банний комплекс та багато

інших цінних споруд. Інтерес мандрівників привертала також задні двори цього *«храму пам'яті»*: некрополь, ханські могили й велика мечеть з двома мінаретами.

Дослідник радив читачам путівника відвідати Успенський монастир. Переходи, келії і маленька церква з колонами були цікаві тим, що давали *«уявлення про затрати праці, якої вони коштували»*. Неподалік розташовувалися *«дуже примітні руїни»* печерних міст.

Чуфут-Кале був побудований на виступі великої скелі й укріплений кріпосними стінами. В ньому налічувалося близько 300 будинків, побудованих близько один до одного й утворюючих вузькі, звивисті вулиці. Збереглися синагога і мавзолей дочки хана Тохтамиша, прикрашений витонченим портиком з двох арок. Поруч з Чуфут-Кале розташовувалася Іософатова долина – *«це свого роду поле мертвих, укрите безліччю могил, в більшості своїй висічених у формі саркофагів з кам'яними табличками, які носять давньоєврейські написи; деяким з них вже чотири століття»* [9, с. 178].

Тепе-Кермен знаходилось на вершині скелі, в якій було видовбана велика кількість невеликих кімнат і ніш. Їх кількість зростала протягом різних епохи і вони слугували місцем притулку для різних народів.

У скелях, навпроти села Біцкі, збереглися штучні печери, наповнені людськими кістками. На вершині знаходилися глибокі силосні ями, які були висічені в камені і містили почорніле від часу зерно. Серед скельних уламків автор путівника вперше виявив печери *«видовбані всередині, з драбинами і нішами різної форми і різного діаметру. Одне з цих поглиблень має важко зрозумілу особливість: це – бочка, котра дбайливо оброблена та має у верхній частині горловину, яка повідомляється вузьким проходом з великим заглибленням, вирубанім у вигляді сфери, що має правильну форму і дуже гладке всередині»*. Поруч він відвідав церкву Св. Анастасії, побудовану на місці старовинного монастиря. На схід від села Черкес-Кермен виднілася на скелях башта стародавнього форту та кілька кам'яних будівель, які називаються кримськими татарами *«Кутелею»* [9, с. 179].

Печерне місто Мангуп-Кале було оточено високими оборонними спорудами. Його цитадель займала східну частину скелі, укріплену кріпосними стінами. Тут можна було побачити рукотворні резервуари і жолоби, незліченну кількість уламків, стародавню зруйновану грецьку церкву. На краю плато знаходилося кілька кімнат з нішами, видублених у скелі. Поряд з однією з кріпосних стін було влаштовано кладовище, *«завалене надгробними плитами з давньоєврейськими літерами»* [9, с. 182].

Після огляду пам'яток історії та культури Південного берега і південно-західних районів Криму Ш. Монтандон радив продовжити подорож на південно-схід.

У Судаку цікава для відвідування генуезька фортеця, в якій місцеві жителі знаходили стародавні медалі та монети. Вхід у фортецю захищала висока стіна з круглими і квадратними вежами по боках. Автор путівника відвідав зруйновані зовнішні споруди, кілька барельєфів і безліч уламків – *«все, що залишилося від цієї Солдайї, які колись була знаменитою і багатолюдною. Всередині фортеці бачимо ще й великі, занедбані кам'яні казарми, будівництво яких дуже посприяло руйнуванню стародавніх, покритих гербами готичних пам'яток, які ще сорок років тому стояли в цих самих місцях»* [9, с. 248].

Біля села Отузи (у лісі) виявлені руїни стародавніх поселень. Ш. Монтандон згадував про грот із цілющим джерелом близько Тарак-Таша. Зображення над ним свідчили про святість цього місця, яке місцеве населення називало Кизил-Таш-Коба (печера кизилового каменю) [9, с. 198]. Тут у VIII столітті розташовувалася літня резиденція архієпископа Стефана Сурожзького. З часом це місце прийшло в запустіння й відвідували тільки жителями навколишніх сіл.

У першій половині XIX століття Старий Крим дуже рідко відвідувався. Проте *«численні виявлені тут руїни ставлять місто в ряд пам'яток, які заслуговують найбільшої уваги мандрівників»*. Тут *«серед руїн, що говорять про дитячу пору мистецтва, помітно кілька старовинних мечетей – таких, якими їх будували турки до того, як в Константинополі отримали уявлення про витончені споруди і купола, зразком для яких*

послужив собор Св. Софії» [9, с. 245]. Подорожуючі могли оглянути стародавній вірменський монастир Суруб-Хач, який знаходиться неподалік у лісі.

Населення Феодосії складало 2 500 чоловік. Увагу туристів привертали грецька й католицька церкви, дві синагоги та дві мечеті. Нове місто було зведено на руїнах старого, тому вежі та фортечні стіни, побудовані генуезцями з тесаного каменю, погано збереглися. На жаль, як повідомляв автор, *«у багатьох місцях вони зовсім зникли, і з усіх давніх пам'яток, які заповнювали середину міста ще років 20 тому, залишилася лише одна вежа, яка досить добре збереглася»* [9, с. 242].

У Феодосійському музеї старожитностей зберігалася *«кілька цікавих античний предметів та прекрасна колекція медалей, які належали до різних епох і були знайдені в Криму. Тут також можна побачити жіночий торс. Цей чудовий уламок був знайдений в Козі, на винограднику директора музею, доктора Граперона, який охоче дає пояснення»* [9, с. 243].

Під час відвідування Ш. Монтандон в Керчі налічувалося близько 3 000 жителів. Туристи оглядали будинок карантину, грецьку церкву, музей, акрополь та укріплення на горі Мітрідат, стіни якого закінчувалися біля моря. В околицях міста *«любителі старожитностей і стародавніх руїн»* відвідували залишки колишнього міста Мірмікіона (Мірмікіум), руїни Німфея на мисі Акбурун біля старого карантину, *«Акри на мисі Такла і руїни Кіммеріума на Опуке на березі Чорного моря біля південного краю кріпосної стіни Акос»*, *«яка тягнеться від Азовського моря до Чорного і була останньою межею Босфорської імперії. Тут знаходиться також велика кількість курганів, деякі з яких виділяються кам'яними брилами, що лежать на схилах»* [9, с. 110, 202]. Потім йшли до фортеці Єні-Кале, біля входу якої стояв давньогрецький саркофаг.

У першій половині XIX століття Кара-субазар залишався самим населеним містом Криму (15 000 осіб). Інтерес для туристів представляли православна, грецька, католицька та вірменська церкви, 22 мечеті, 2 медресе, синагога. Тут налічувалося безліч караван-сараїв, найбільш примітним з яких

був Таш-Хан – «старовинна споруда, зовнішність якої являє собою лише високі стіни, що утворюють квадрат, наповнене невеликими лавками» [9, с. 236].

Після огляду пам'яток Криму, мандрівники їхали далі в Євпаторію, «колись оточену стінами з вежами і вміщавшю численне населення, тепер воно скоротилося до 8 000 жителів». Серед всіх визначних пам'яток міста виділялися культові споруди – грецька церква, караїмська синагога, дев'ятнадцять мечетей та одне медресе. У повному занепаді перебувала мечеть Джума-Джамі, яка «своєю величиною й красивою архітектурою привертає увагу всіх мандрівників. Склепіння має 50 футів в діаметрі, а з

кожного боку фасаду видно дві групи куполів, на яких кріпилися дуже високі мінарети, нині повалені вітром і не відновлені» [9, с. 252]. На місі Тарханкут автор виявив «руїни, очевидно, які позначали старовинний Калос-Лімен».

Путівник Ш. Монтандона містить унікальну за своєю точністю і повнотою інформацію про збереження пам'яток історії та культури Криму в першій половині XIX століття. Він був призначений дати читачеві вичерпне і різноманітне уявлення про півострів. Завдяки своїй практичності ця робота набула популярності серед туристів і людей, які цікавилися і досліджували Крим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Montandon C. H. Guide du voyageur en Crimée orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimée / C. H. Montandon. – Odessa, 1834. – 300 с.
2. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий ; Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия : «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
3. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
4. Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : бібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
5. Монтандон К. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками / К. Монтандон ; пер. с франц. В. Орехова. – Симферополь : Крымский архив, 1997. – 130 с.
6. Орехов В. В. От Бахчисарая до Алупки : маршрут из «Путеводителя путешественника по Крыму» К. Монтандона / В. В. Орехов // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 43-48.
7. Орехов В. В. Новые главы из «Путеводителя...» Шарля Монтандона / В. В. Орехов // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 199-225.
8. Орехов В. В. Главы из «Путеводителя...» Шарля (Карла) Монтандона / В. В. Орехов // Историческое наследие Крыма. – 2009. – № 24. – С. 224-256.
9. Монтандон К. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым / К. Монтандон ; пер. с франц. В. В. Орехова. – К. : Стило, 2011. – 416 с.
10. Зленко Г. Берег Пушкина / Г. Зленко. – Одесса, 1987. – 170 с.
11. Скальковский А. А. Мраморный промысел в Крыму / А. А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. – 1853. – Ч. 41, № 3. – С. 367-381.
12. F. Mémoire sur l'ouverture du port de Kertch, en Crimée, sur la mer Noire. Paris, 1822 // Revue Encyclopédique. – 1822. – Т. XV. – Juillet. – III. – P. 154-155.
13. Путешествие по южным областям России. Дюбуа де Монпере. Демидова // Библиотека для чтения. – 1840. – № 4. – С. 233-524.
14. Л. Желания в пользу Тавриды / Л. // Таврические губернские ведомости. – 1848. – 3, 10 марта.
15. Н. Ш. Известия о редких и малоизвестных книгах и брошюрах, касающихся Новороссийского края и Бессарабии / Н. Ш. // Юг. – Одесса, 1882. – Февраль. – С. 149-160.
16. Бертъе-Делагард А. Л. Память о Пушкине в Гурзуфе / А. Л. Бертъе-Делагард. – СПб., 1913. – [2], 79 с.
17. Кёппен П. И. Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических / П. И. Кёппен. – СПб., 1837. – 409 с.

Рецензенти: *Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;*
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.